

MAHMUDOV MUHAMMADDIYOR MA'MURJON O'G'LI

Andijon davlat chet tillari instituti talabasi

E-mail: mahmudovmuhammaddiyor598@gmail.com

Ilmiy rahbar: Axunov Muqumjon Muhammadaminovich,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), professor

E-mail: muqumjon.axunov@bk.ru

Andijon, O'zbekiston

YOZUVNING PAYDO BO'LISHI VA ADABIYOT TARAQQIYOTI

Sentyabr
2026

Annotatsiya: Yozuvning kashf etilishi adabiyotni inson xotirasining chegarasidan ozod qilgan va uni mustaqil san'at turiga aylantirgan hal qiluvchi omil bo'ldi. Maqolada piktografiyadan alifboga qadar bo'lgan yo'l, og'zaki ijoddan yozma adabiyotga o'tish jarayoni, yozuvning muallif, janr va matn barqarorligi tushunchalariga ta'siri, shuningdek turkiy yozma adabiyot tajribasi tarixiy-qiyosiy va tavsifiy usullar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari yozuvning adabiyot uchun shunchaki qayd vositasi emas, balki yangi janrlar, yangi mualliflik ongi va yangi o'quvchi tipini vujudga keltirgan madaniy texnologiya ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: yozuv, piktografiya, mixxat yozuvi, alifbo, og'zaki ijod, yozma adabiyot, Urxun-Enasoy yodgorliklari, kitob bosmasi, raqamli matn.

September
2026

Abstract: The invention of writing freed literature from the limits of human memory and turned it into an independent art form. This article examines the path from pictography to the alphabet, the transition from oral composition to written literature, the effect of writing on the notions of authorship, genre and textual fixity, and the experience of Turkic written literature, using historical-comparative and descriptive methods. Writing emerges not as a mere recording device but as a cultural technology that produced new genres, a new authorial consciousness and a new type of reader.

Keywords: writing, pictography, cuneiform, alphabet, oral tradition, written literature, Orkhon-Yenisei inscriptions, printing press, digital text.

Kirish. Adabiyot yozuvdan oldin ham mavjud edi, lekin yozuvdan keyin u butunlay boshqa narsaga aylandi. Og'zaki ijod xotiraga tayanadi, shuning uchun u

takrorlanuvchi iboralar, qat'iy vazn va barqaror sujet qoliplariga muhtoj. Yozuv bu zaruriyatni bekor qilgach, matn hajmi, murakkabligi va individualligi uchun yo'l ochildi.

Muammoning mohiyati shunda: yozuv adabiyot uchun oddiy texnik qayd vositasimi yoki adabiy tafakkurning o'zini qayta qurgan omilmi? Tadqiqotchilarning bir qismi yozuvni neytral vosita deb hisoblaydi, boshqalari esa uni ong tarzini o'zgartirgan madaniy texnologiya sifatida baholaydi [4; 5]. Ushbu maqolada ikkinchi qarash asoslanadi.

Ishning maqsadi — yozuvning paydo bo'lish bosqichlarini aniqlash va har bir bosqich adabiy ijodga qanday yangi imkoniyat berganini ko'rsatish. Vazifalar: yozuv tizimlari evolyutsiyasini tavsiflash; og'zaki an'anadan yozma matnga o'tish belgilarini qadimgi yodgorliklar misolida ajratish; yozuvning mualliflik, janr va matn barqarorligi tushunchalariga ta'sirini tahlil qilish; turkiy yozma adabiyot tajribasini umumiy jarayon kontekstida baholash.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot tarixiy-qiyosiy, tavsifiy va madaniy-tipologik usullarga tayanadi. Manba sifatida qadimgi Sharq va antik davr yodgorliklari hamda turkiy yozma manbalar jalb etilgan. Yozuv tizimlari evolyutsiyasi tarixiy-qiyosiy usulda, og'zaki va yozma matn belgilari tavsifiy usulda, turkiy yozma adabiyot tajribasi esa madaniy-tipologik usulda jahon jarayoni bilan qiyoslab o'rganildi.

Tahlil va natijalar.

1. Yozuvning paydo bo'lishi: rasmdan harfga

Yozuv badiiy ehtiyojdan emas, xo'jalik hisobidan tug'ilgan. Mesopotamiyada dastlabki mixxat lavhalari don, mol va mehnat haqini qayd etgan; adabiy matnlar ularda bir necha asrdan keyin paydo bo'lgan. Bu muhim tafsilot: adabiyot yozuvni yaratmagan, aksincha, tayyor tizimni o'zlashtirib olgan [3].

Yozuvning rivojlanishi to'rt bosqichda kechgan. Birinchi bosqichda belgi narsaning o'zini ifodalagan — predmetli “yozuv”: tugunlar, cho'plardagi kertiklar, Inkalarning kipusi. Ikkinchi bosqichda belgi narsaning rasmini bildiradi (piktografiya). Uchinchi bosqichda belgi tushuncha yoki so'zni ifodalaydi (ideografiya va logografiya). To'rtinchi bosqichda belgi ma'noni emas, tovushni qayd etadi — bu bo'g'in yozuvi va alifboga olib keladi [1; 2]. Asosiy yozuv tizimlarining paydo bo'lishi 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval. Asosiy yozuv tizimlarining paydo bo'lishi (taxminiy sanalar)

Taxminiy sana	Yozuv tizimi	Hudud	Belgining asosi
Mil. av. 3200-yillar	Mixxat yozuvi	Shumer, Mesopotamiya	Rasm → bo'g'in va so'z
Mil. av. 3100-yillar	Iyeroglif yozuvi	Qadimgi Misr	Rasm + undosh o'zak
Mil. av. 1800-yillar	Protosinay yozuvi	Sinay yarim oroli	Undosh belgilar
Mil. av. 1400-yillar	Chiziqli B	Krit, Miken	Bo'g'in
Mil. av. 1200-yillar	Xitoy yozuvi	Shan sulolasi	So'z-belgi (logogramma)

Taxminiy sana	Yozuv tizimi	Hudud	Belgining asosi
Mil. av. XI asr	Finikiy alifbosi	Sharqiy O'rta yer dengizi	22 undosh harf
Mil. av. VIII asr	Yunon alifbosi	Yunoniston	Undosh + unli harf

Finikiy alifbosi burilish nuqtasi bo'ldi: minglab belgi o'rniga yigirmatacha harfni o'rganish kifoya qilgach, yozuv kohinlar va mirzalar imtiyozi bo'lishdan chiqdi. Yunonlar unli tovushlar uchun ham harf kiritib, tizimni to'liq fonetik holga keltirdilar — endi notanish so'z ham, she'riy ohang ham aniq qayd etila boshladi. Aynan shu texnik yechim keyinchalik lotin va kirill alifbolariga, ular orqali Yevropa yozma madaniyatiga asos bo'ldi [2].

2. Og'zaki ijoddan yozma adabiyotga

Dastlabki yozma asarlar sof yozma emas — ular og'zaki an'ananing qayd etilgan shaklidir. Shuning uchun ularda og'zaki ijod belgilari saqlanib qolgan: doimiy epiteta, takroriy bandlar, raqamli qoliplar, tinglovchiga qaratilgan murojaatlar.

“Gilgamish” dostoni bu o'tishning eng yorqin namunasi. Shumer rivoyatlari asosida akkad tilida shakllangan va mil. av. II ming yillikda mixxatda yozib olingan matn Ashshurbanipal kutubxonasi lavhalari orqali bizgacha yetib kelgan. Asarning turli davrlarga oid nusxalari bir-biridan farq qiladi — bu og'zaki variativlik yozuvda hali to'liq to'xtamaganini ko'rsatadi.

Homerning “Iliada” va “Odisseya” dostonlari uzoq vaqt og'zaki kuylangan, mil. av. VI asrda esa yunon alifbosida qayd etilgan. M. Parri va A. Lord tadqiqotlari bu dostonlardagi formulali uslub — “tez oyoqli Axilles”, “pushti barmoqli Tong” kabi qolip iboralar — aynan og'zaki ijro texnikasi mahsuli ekanini isbotladi [6].

Shunga o'xshash jarayon Sharqda ham kechgan. Hind Vedalari asrlar davomida og'zaki uzatilgan va yozma shaklga ancha keyin ko'chgan. “Avesto” matnlari ham dastlab og'zaki an'anada saqlanib, Sosoniylar davrida maxsus yaratilgan alifboda yozib olingan. Qadimgi Misrda esa “Sinuhe haqida hikoya” singari asarlar yozma adabiyotning nisbatan erta namunasi sifatida shakllandi.

Shu tariqa yozuv avval og'zaki merosni muzeylashtirdi, keyin esa uning o'rnini egalladi: matn bir marta qayd etilgach, kuylovchining har safargi ijodiy improvizatsiyasi ortiqcha bo'lib qoldi.

3. Yozuv adabiy tafakkurni qanday o'zgartirdi

Yozuvning adabiyotga ta'siri beshta aniq natijada ko'rinadi [4; 5]:

- **Matn barqarorligi.** Og'zaki asar har ijroda qaytadan tug'iladi, yozma asar esa o'zgarmas holda qoladi. Shu barqarorlik tufayli kanon, ya'ni namunaviy matnlar to'plami shakllandi; shu asosda matnshunoslik va qiyosiy tanqid yuzaga keldi.
- **Mualliflik.** Og'zaki an'anada ijrochi an'ananing vakili, yozma matnda esa muallif o'z nomi bilan javobgar shaxsga aylanadi. Anonim doston o'rniga muallifli asar paydo bo'ldi, individual uslub adabiy qadriyatga aylandi.
- **Janrlarning tabaqalanishi.** Og'zaki ijod asosan epik va qo'shiq shakllariga

tortiladi. Yozuv esa tinglash emas, o'qish uchun mo'ljallangan janrlarni — falsafiy dialog, tarixiy asar, risola, keyinroq esa roman va essei — mumkin qildi.

- **Qayta o'qish va tahlil.** Yozma matnni to'xtatib, orqaga qaytib, qiyoslab o'qish mumkin. Bu ko'nikma analitik tafakkurni kuchaytirdi va adabiyotshunoslikning tug'ilishiga olib keldi: Aristotelning "Poetika" asari aynan yozma matnni tahlil qilish imkoniyati mahsuli.
- **Hajm va murakkablik.** Xotira chegarasi olib tashlangach, ko'p qatlamli sujet, uzun tasvir va murakkab kompozitsiya imkoni tug'ildi. Iskandariya kutubxonasi kabi muassasalar esa matnlarni to'plash, tartiblash va nusxalash tizimini vujudga keltirdi — adabiyot endi jamoa xotirasiga emas, muassasaga tayanadigan bo'ldi.

4. Turkiy yozma adabiyot tajribasi

Turkiy xalqlar yozma adabiyoti jahon jarayonining ayni qonuniyatlarini ko'rsatadi, ammo o'ziga xos xususiyat bilan: bu adabiyot bir necha marta alifbo almashtirgan.

VII–VIII asrlarga oid Urxun-Enasoy bitiklari — Kultegin, Bilga xoqon va To'nyuquq yodnomalari — turkiy tildagi eng qadimgi yozma yodgorliklardir. Ular runiy yozuvda bitilgan va sof hujjat emas: ularda ritmik nutq, murojaat, qiyos va ko'tarinki uslub bor, ya'ni badiiy nutqning ilk namunasi sifatida o'qiladi [8].

Keyingi bosqichda uyg'ur va arab yozuvlari asosida mumtoz adabiyot shakllandi. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" (1069–1070) asari [10] turkiy tilda yozilgan birinchi yirik didaktik doston bo'ldi. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" (1072–1074) asari [9] esa turkiy tilning lug'at boyligi bilan birga og'zaki she'riyat namunalarini ham yozma holda saqlab qoldi — bu og'zaki merosni yozuv orqali muhrlashning mumtoz misoli.

Alisher Navoiy ijodi bilan turkiy yozma adabiyot yangi bosqichga ko'tarildi. "Xamsa" turkiy tilda yirik epik shakl mumkinligini amalda isbotladi, "Muhokamat ul-lug'atayn" (1499) esa bu imkoniyatni nazariy jihatdan asosladi [11]. Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asari bilan turkiy adabiyotga memuar janri kirib keldi — bu sof yozma janr bo'lib, og'zaki an'anada muqobili yo'q [12].

XX asrda alifbo uch marta almashdi: arab yozuvidan lotinga (1929), lotindan kirillga (1940), mustaqillikdan keyin yana lotin yozuviga. Har bir almashinuv avlodlar o'rtasida o'qish uzilishini keltirib chiqardi va mumtoz merosni qayta nashr etish, transliteratsiya qilish vazifasini dolzarb qilib qo'ydi. Bu holat yozuvning adabiy jarayonga ta'siri faqat ijobiy emasligini — alifbo o'zgarishi madaniy uzviylikka jiddiy sinov ekanini ko'rsatadi.

5. Kitob bosmasi va adabiyotning ommalashuvi

Yozuv matnni saqlashni, bosma esa uni ko'paytirishni hal qildi. Qo'lyozma davrida har bir nusxa oylab ko'chirilgan va har nusxada yangi xato paydo bo'lgan; bosma matn esa minglab bir xil nusxada tarqaldi.

Texnologiya Sharqda ilgari paydo bo'lgan: Xitoyda yog'och taxtali bosma

VIII–IX asrlarda, Bi Shengning harakatchan harflari XI asrda, Koreyada metall harf bilan bosish XIII–XIV asrlarda qo‘llangan. Yevropada Iogann Gutenberg XV asr o‘rtalarida harakatchan metall harf, matbaa dastgohi va mos bo‘yoqni bitta tizimga birlashtirdi; uning 42 qatorli Injili bu tizimning imkoniyatini namoyish etdi.

Adabiy oqibatlar uch yo‘nalishda sezildi. Birinchidan, matn standartlashdi: bir nashrning barcha nusxalari bir xil bo‘lgach, sahifaga havola berish, iqtibos keltirish va ilmiy munozara yuritish mumkin bo‘ldi. Ikkinchidan, kitob lotin tilidan milliy tillarga o‘tdi va milliy adabiyotlar shakllandi. Uchinchidan, keng o‘quvchi auditoriyasi paydo bo‘lgach, yakka holda, ovoz chiqarmay o‘qishga mo‘ljallangan janr — roman yetakchi o‘ringa chiqdi [7].

Shu bilan birga mualliflik huquqi masalasi ko‘tarildi: 1710-yilgi ingliz qonuni (Statute of Anne) muallifning matnga bo‘lgan huquqini birinchilardan bo‘lib qonuniylashtirdi. Markaziy Osiyoda esa toshbosma usuli XIX asr oxirida keng yoyildi va XX asr boshidagi jadid matbuoti — gazeta, risola, darslik nashri — milliy ma’rifatchilik adabiyotining moddiy asosi bo‘lib xizmat qildi.

Muhokama. Raqamli muhit yozuv tarixidagi uchinchi yirik burilish — alifbo va bosmadan keyingi bosqich sifatida baholanmoqda. Uning asosiy yangiligi matnning moddiy tashuvchidan ajralishi va o‘zgaruvchan holga qaytishidir.

Gipermatn g‘oyasi matnning chiziqli o‘qilishini buzdi: o‘quvchi endi muallif belgilagan tartibda emas, o‘z yo‘nalishi bo‘yicha harakat qiladi. Elektron nashr adabiy jarayonga kirish to‘sig‘ini pasaytirdi — bloglar, onlayn platformalar va mustaqil nashr muallif bilan o‘quvchi o‘rtasidagi tahririy bo‘g‘inni ixtiyoriy qilib qo‘ydi.

Ayni paytda audiokitob va ovozli format matnni qayta “eshitiladigan” holga keltirdi. Bu hodisa ilmiy adabiyotda ikkilamchi og‘zakilik deb nomlanadi [4]: texnologiya og‘zaki idrokni yozuvdan oldingi holatga emas, yozuv asosidagi yangi bosqichga qaytaradi.

Muammolar ham aniq. Raqamli matn osongina tahrirlanadi, demak bosma davrda qo‘lga kiritilgan barqarorlik zaiflashadi. Havolalar uzilib qoladi, nashr sanasi noaniqlashadi, mualliflik esa jamoaviy va anonim shakllarga tortiladi. Sun‘iy intellekt yordamida matn yaratish esa muallif tushunchasini qayta ko‘rib chiqishni talab qilmoqda.

Shunga qaramay, raqamli yozuv adabiyotshunoslikka yangi vosita ham berdi: elektron korpuslar va matn tahlili dasturlari uslub, lug‘at va manba o‘rganishni ilgari imkonsiz bo‘lgan ko‘lamda olib borish imkonini yaratdi.

Xulosa. Tahlil quyidagi xulosalarga olib keladi.

- 1. Yozuv adabiy ehtiyojdan emas, amaliy hisob-kitob ehtiyojidan tug‘ilgan, biroq tez orada adabiyotning asosiy vositasiga aylangan.
- 2. Piktografiyadan alifboga qadar bo‘lgan yo‘lning mantig‘i — belgining ma’nodan tovushga o‘tishi; shu o‘tish yozuvni ommaga ochdi.
- 3. Dastlabki yozma yodgorliklar og‘zaki an‘ananing qayd etilgan shakli bo‘lib, ularda formulali uslub belgilari saqlanib qolgan.

- 4. Yozuv adabiyotga matn barqarorligi, individual mualliflik, janrlar tabaqalanishi, tanqidiy tahlil va yirik hajmli shakl imkonini berdi.
- 5. Turkiy adabiyot bu jarayonni to'liq bosib o'tgan, ammo takroriy alifbo almashinuvi tufayli merosni qayta o'zlashtirish alohida vazifa bo'lib qolmoqda.
- 6. Raqamli bosqich matnga yangi erkinlik bergani holda, bosma davrda qo'lga kiritilgan barqarorlik va mualliflik aniqligini qayta muammoga aylantirdi.

Umumiy xulosa shuki, yozuv adabiyot uchun tashqi texnik vosita emas — u adabiyotning ichki imkoniyatlarini belgilaydigan madaniy texnologiyadir. Har bir yangi yozuv texnologiyasi adabiyotga yangi janr va yangi muallif tipini olib keladi; bugungi raqamli bosqich ham shu qonuniyatdan istisno emas.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Gelb I. J. A Study of Writing. — Chicago: University of Chicago Press, 1963.
2. Diringier D. The Alphabet: A Key to the History of Mankind. — London: Hutchinson, 1968.
3. Schmandt-Besserat D. Before Writing: From Counting to Cuneiform. — Austin: University of Texas Press, 1992.
4. Ong W. J. Orality and Literacy: The Technologizing of the Word. — London; New York: Methuen, 1982.
5. Havelock E. A. The Muse Learns to Write. — New Haven: Yale University Press, 1986.
6. Lord A. B. The Singer of Tales. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1960.
7. Eisenstein E. L. The Printing Press as an Agent of Change. — Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
8. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1951.
9. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 3 жилдлик. — Тошкент: Фан, 1960–1963.
10. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг / Нашрга тайёрловчи Қ. Каримов. — Тошкент: Фан, 1971.
11. Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug'atayn // Mukammal asarlar to'plami. — Toshkent: Fan, 2000.
12. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. — Toshkent: Sharq, 2002.